
JOSEP PUJOL

LES GLOSSES
DE GUILLEM NICOLAU
A LA SEVA TRADUCCIÓ
DE LES *HEROIDES* D'OVIDI
(1390): UNA PROPOSTA
D'IDENTIFICACIÓ*

En el marc de les literatures romàniques medievals, la recepció hispànica de les *Heroides* d'Ovidi destaca com un fenomen cultural singular, especialment si ens cenyim a l'activitat traductora.¹ De les vint epístoles conegudes per la tradició medieval, onze van ser traduïdes íntegrament al castellà per tal d'incorporar-les a la *General Estoria* (i,

* Aquest treball ha estat elaborat en el marc del projecte HUM2005-07480-C03-03/FILO del Ministeri d'Educació i Ciència.

1. Tot i la utilització de les *Heroides* com a font de l'*Ovide moralisé* i de la *Histoire ancienne jusqu'à César* (cf. Dörrie 1968: 347-349) i l'existència d'una traducció anònima del segle XV, no és fins a finals d'aquest mateix segle, amb la traducció en vers d'Octavien de Saint-Gelais (1496), que el text adquireix carta de naturalesa en francès, amb una important difusió manuscrita i impresa (Lucas 1970: 244; Chavy 1988: II, 1042 i 1245-1246). En italià, la traducció toscana de Filippo Ceffi (1320-30) va tenir una amplíssima difusió, amb almenys trenta-sis manuscrits conservats i dues edicions incunables (Bellorini 1900), i una influència literària que arriba a *The Legend of Good Women* i altres obres de Geoffrey Chaucer (Brown Meech 1930). Se'n conserven quatre versions italianes més, parcials o completes, sovint combinades entre elles i amb la de Ceffi, en alguns casos amb comentaris i glosses (Bellorini 1900).

en un cas, a la *Estoria de España*) d'Alfons X de Castella.² Entre 1389 i 1390, el text ovidià íntegre —amb les limitacions de la seva transmissió medieval— va ser traduït al català pel capellà reial Guillem Nicolau.³ D'aquesta traducció se'n pot resseguir la influència literària, però ara convé sobretot destacar el fet que la versió catalana va ser objecte d'una retraducció al castellà, anònima i pràcticament desconeguda, feta possiblement el primer terç del segle XV.⁴ S'ignora del tot la influència que aquest text castellà pogués tenir. En qualsevol cas, el text llatí de les *Heroides* va ser objecte d'una altra traducció castellana, coneguda impròpiament amb el títol de *Bursario*, duta a terme per Juan Rodríguez del Padrón probablement a la mateixa època que l'anterior.⁵ Si deixem de banda el caràcter subordinat a una intenció historiogràfica de la primera d'aquestes versions, les altres tres comparteixen a grans trets època i context cultural —la ràpida i segons com massiva vernacularització de la literatura llatina clàssica, que a Castella es produeix en part per mediació catalana—,⁶ però també, molt especialment, unes tècniques i uns instruments de traducció. Sobre el text més estudiat, el *Bursario*, encara hi ha molt per dir, sobretot després que s'hagin començat a precisar els deutes de l'autor gallec amb la tradició acadèmica llatina medieval (Engelbrecht 2003: I, 50-59). Sobre el caràcter de la versió catalana i el seu descendent castellà, està pràcticament tot per dir. L'objectiu d'aquest article és incidir en un aspecte molt específic, aparentment secundari, però que ha de servir per il·luminar precisament el problema bàsic quan s'aborda l'edició i l'estudi d'una traducció: la identificació del tipus de text

2. Els textos d'aquesta versió van ser editats per Brancaforte (1990). Saquero i González (1984: 22-45) han rebutat les argumentacions d'Impey (1980) a favor d'una utilització sistemàtica del text alfonsí per part de Juan Rodríguez del Padrón, tot i admetre que aquest darrer coneixia i consultava ocasionalment les epístoles de la *General Estoria*.

3. El treball de conjunt més complet és el de Badia (1993), que assumeix i sistematitza la bibliografia anterior. Per a la figura del traductor Guillem Nicolau, vegeu l'article de Garrido (2002: 37-39). M'ocupo més avall dels manuscrits d'aquesta versió.

4. Per al manuscrit d'aquesta versió, vegeu més avall.

5. El text ha estat editat per Saquero i González (1984). En qüestió de dates, hi ha ben poques certes per a les traduccions castellanes, inclosa la de Rodríguez del Padrón. El fet que l'autor entrés a l'orde franciscà el 1441 o poc abans situa la seva obra literària amb anterioritat a aquesta data. El silenci dels darrers editors sobre la data del *Bursario* és total. Per a alguns problemes biogràfics que afecten l'autor, vegeu el treball de Dolz (2005). Per a la qüestió del títol d'aquesta versió, vegeu l'apartat 4.

6. El cas de les *Heroides* és estrictament paral·lel al de les *Tragèdies* de Sèneca, també traduïdes del català al castellà a la mateixa època. No són els únics casos (vegeu Riera 1989), però els destaco especialment per la seva transcendència en la configuració de la prosa culta hispànica del segle XV (vegeu, entre d'altres, Rico 1984: 15-19, i Pujol 2002a: 87-110 i 2002b: 17-30).

que el traductor ha tingut al davant, i de quina manera l'aparat acadèmic d'aquest text ha determinat la seva manera de fer i el text que en resulta.

1. GLOSAR LO TRANSLAT

La traducció catalana medieval de les *Heroïdes* d'Ovidi s'ha transmès completa sense atribució d'autor en un únic manuscrit del segle XV conservat a la Bibliothèque Nationale de París (Ms. Esp. 543), i un breu passatge de la quarta epístola ha sobreviscut en un manuscrit fragmentari, igualment quatrecentista, actualment a la Biblioteca de Catalunya de Barcelona (Ms. 1599).⁷ Comptem, a més a més, amb un important testimoni de la tradició indirecta que no ha estat mai tingut en compte: la versió castellana del text català conservada completa en un manuscrit de la Biblioteca Colombina de Sevilla (Ms. 5-5-16), de la qual hauré de parlar més avall.⁸ Com ha estat assenyalat diverses vegades, el text de Guillem Nicolau presenta les característiques generals de la tradició medieval de l'obra ovidiana: l'exclusió de l'epístola xv, de Safo a Faó, la llacuna dels versos 39-142 de xvi (Paris a Helena) i la interrupció de xxi (Cídipe a Aconci) al vers 14 (Dörrie 1971: 10-12).⁹ Malgrat la migradesa de la tradició

7. Per als manuscrits del text català, vegeu els treballs de Bohigas (1985: 148), Badia (1993: 53-56) i Garrido (2002: 41-43). En relació amb el fragment de la Biblioteca de Catalunya, convé remarcar que es tracta d'una còpia interrompuda pel copista a la meitat del *verso* del segon foli. ¿Podem suposar que la causa de la interrupció fos un error greu de còpia, com ara haver oblidat l'*accessus* que hauria hagut de precedir l'epístola?

8. Sobre el manuscrit de la Colombina, proporcionen informació Saquero i González (1984: 45-46), la Bibliografía Española de Textos Antiguos (<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BETA/2116.html>) i la recent descripció del catàleg d'aquesta biblioteca (Sáez Guillén 2002: i, 257-258). Tant BETA com Sáez Guillén identifiquen encara aquesta versió amb la de Juan Rodríguez del Padrón, que n'és totalment independent. Vegeu la correcció de Saquero i González (1984). D'altra banda, no em consta que s'hagi parlat enlloc del caràcter de versió d'un text català, que vaig insinuar fa alguns anys (Pujol 1997: 146, n.), i reiterar posteriorment (Pujol 2004: 637). Riera (1989) no inclou aquest text en el seu catàleg de textos catalans traduïts al castellà.

9. Altres particularitats, com ara la interpolació de versos no ovidians presents en la tradició llatina del text, i els canvis d'ordre o l'omissió de versos, han de ser estudiats, com les variants textuals, en el marc de l'aproximació a l'original llatí del traductor. Dels *accessus* i les glosses se'n parla més avall. Per a una visió de conjunt posada al dia dels problemes relatius a l'autoria i a la transmissió de les *Heroïdes*, vegeu, a més de la citada edició de Dörrie (1971), les aportacions de Tarrant (1983: 268-273), Knox (2002: 118-122) i Richmond (2002: 462-467). Per a l'amplíssim tema de la difusió medieval del text, remeto a les pàgines ovidianes dels treballs fonamentals de Birger Munk Olsen (1982-89: II, 111-181; III, 98-105, i 1995), a la síntesi recent de Ralph Hexter (2002), i, pel que fa als comentaris fins al segle XII, a l'obra de Hexter (1986: 137-302). Vegeu també la bibliografia citada a la nota 28.

textual, els testimonis documentals atesten una difusió àmplia de l'obra al llarg del segle XV¹⁰ i, de manera gairebé excepcional, n'il·luminen parcialment la gènesi. Efectivament, el text que conservem s'ha relacionat des dels temps de Rubió i Lluch amb documents de 1389 i de 1390 que impliquen el rei Joan I, la reina Violant i, sobretot, el capellà reial i antic oficial de la Cancelleria Guillem Nicolau, aleshores rector de la parròquia aragonesa de Maella. En resumeixo les dades més rellevants: el 28 de gener de 1389, des de Montsó, Joan I demana a Guillem Nicolau les epístoles d'Ovidi que aquest ha arromançat.¹¹ L'11 de febrer de 1390, des de Barcelona, la reina Violant s'adreça novament a Nicolau per tal que li trameti les lletres d'Ovidi «en pla» que, segons alguns cortesans, Nicolau ha «desplanades», i amb la mateixa intenció escriu el mateix dia a l'arquebisbe de Saragossa per tal que insti Nicolau a complir l'encàrrec regi (fins al punt que si Nicolau «nos recusàs trametre les dites letres, que vós ab aquelles millors maneres que tenir porets, les li trascats de poder».¹² Una altra lletra de la reina, datada també a Barcelona el 10 de març de 1390, ofereix una nova i singular informació:

La Reyna.

Rector. Vostra letra havem rabuda, en la qual nos fets saber que vos sots mes en glosar lo translats de les letres d'Ovidi em pla, lo qual nos devets tremetre o aportar. Per què, regraciants-vos molt la bona proferta que-ns en havets feta, vos pregam que, assíd[u]ament continuant ab diligència la dita glosa, nos vullats tremetre un abans porets per persona certa o aportar lo dit translats ensemps ab la glosa que per vós hi serà feta. E de açò nos farets plaher, lo qual molt vos grahirem. Dada en Barchinona a ·x· dies de març del any MCCCXXXX. La Reyna.

Al amat nostre En Guillem Nicholau, rector de la sgleya de Maella e capellà del senyor Rey.¹³

De la lletra de Violant es desprèn una lletra prèvia de Guillem Nicolau, comunicant a la reina que, efectivament, havia traduït el text d'Ovidi, però que no

10. De moment, en conec set testimonis entre 1409 i 1437, alguns molt precisos en la descripció. Als quatre esmentats per Badia (1993: 54-56), cal afegir-n'hi dos de donats a conèixer per Madurell (1974) i un de publicat per Iglesias (1996). Les tres atestacions que aporta Hillgarth (1991) per a Mallorca són molt més tardanes, de 1488, 1505 i 1523.

11. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 1954, f. 178r (Rubí i Lluch 1908-21: 1, 350-351 [doc. 392], amb l'error de 1388 en comptes de 1389; Garrido 2002: 39).

12. ACA, Canc., reg. 2050, f. 14v-15r (Rubí i Lluch 1908-21: 1, 361-362; Garrido 2002: 39). Garrido (2002: 39) reproduïx la carta a l'arquebisbe, copiada al f. 15r del mateix registre i no publicada per Rubí.

13. ACA, Canc., reg. 2050, f. 17r (Rubí i Lluch 1908-21: 1, 362-363 [doc. CCCCVII]; Garrido 2002: 40). La transcripció reproduïda és meua.

havia enllestit la feina de glossar la traducció, per la qual cosa la nova petició inclou ara text i glossa. La cosa no és gens banal: seria l'únic cas català de traducció glossada pel traductor amb la voluntat de dotar el text d'un aparat complementari.¹⁴ I això planteja un problema.

Si la traducció conservada és, com sembla probable, la de Guillem Nicolau (multiplicar les traduccions no faria sinó complicar innecessàriament les coses), el cas és que ni en el manuscrit de París ni en el fragment de Barcelona no hi ha rastres de la glossa sistemàtica del text en què fa pensar la carta de la reina Violant. Al marge de l'ús de glosses llatines en l'execució de la traducció (Pujol 2002; cf. més avall, apartat 4), l'únic material complementari que presenta la traducció són els *accessus* particulars avantposats a cada epístola, habituals en la tradició manuscrita llatina del text, i en el nostre cas identificables de manera precisa —i que de cap manera no poden ser confosos amb les glosses en què treballava Nicolau, tot i que una i altra cosa formen part d'un mateix procés.¹⁵ El problema es redueix, crec, a dues opcions: (i) Davant la urgència de les peticions de Violant de Bar, Guillem Nicolau no va enllestir les glosses i va enviar a la reina un text sense glossar, tal com ens ha pervingut; i (ii) Nicolau va enllestir les glosses i ha existit una tradició manuscrita —actualment perduda— del text glossat, però els testimonis manuscrits catalans conservats, per raons que ignorem, van prescindir d'aquest aparat complementari. En principi, qualsevol d'aquestes dues opcions té una probabilitat exactament del cinquanta per cent, però crec que hem de privilegiar decididament (ii) contra (i), per raons que tenen a veure justament amb el manuscrit que ha conservat la traducció castellana del text.

2. UNES GLOSSES CASTELLANES

La versió castellana anònima de les *Heroides* conservada en testimoni únic al manuscrit de Sevilla va ser executada a partir del text català. N'és, de fet, una traducció literal i exacta, com demostren el simple acarament de qualsevol passatge dels dos

14. Entenc, per tant, que es tracta d'una operació diferent de l'executada pels traductors de les *Tragèdies* de Sèneca i de la *Consolatio* de Boeci, que integren indistintament text i comentari en una sola unitat textual. L'operació, en canvi, té un paral·lel il·lustre, i més tardà, en la versió de l'*Eneida* d'Enric de Villena, profusament glossada per l'autor.

15. Ja ho advertia Badia (1993: 54, n.). Garrido (2002: 40) assumeix erradament i sense discussió que les rúbriques són les glosses de què parla la carta.

textos i els errors motivats per la incomprensió del text català.¹⁶ Conserva, a més, les mateixes epístoles, precedides pels mateixos *accessus*, però amb una particularitat digna d'esment: mentre que els *accessus* catalans es limiten a resumir la informació necessària

16. Vegeu-ne alguns exemples significatius (remeto sempre als manuscrits de París i de Sevilla indicant-ne la foliació moderna):

iv, 117-122. *Cat.*: «Ta mare, regina de l[e]s Amotzones, digna de fill vigorós, e principal empresa entre les dones Amotzones, qui portaven armes, infantà tu. Si demanes hon és ta mare, Theseu li passà lo costat ab la spasa. Ne per tal fill [com] tu est [ta] mare fou segura. Mas certes, quant ella engendrà tu, ta mare encare no era sposada per núpries ni reebuda per matrimoni conjugal; e açò, per què ho féu, sinó per tal que tu, no ledesme, no aguesses los regnes de ton pare?» (14v). *Cast.*: «*Tamara*, reyna de las Amazonas, digna de fijo vigoroso e prinçipal enpresa entre las mugieres Amazonas, qu[e] levavan armas, *niña* tu. Sy demandas en do es *Tamara*, Theseu le pasó el costado con la espada. Nin por tal fijo *Tamara* fue segura. Mas por çierto, quando engendró a ty, *Tamara* aun non era desposada por bodas nin resçybida por matrimonio conjugal; e aquesto, çpor qué lo fizo, sinon por tal que tu, non legítimo, non ovieses los reynos de tu padre?» (14v). És un cas clar d'error del traductor, que ha confós *ta mare* (< MATER) amb un nom propi, *Tamara* (quan la mare d'Hipòlit és Hipòlita), i que ha malentès el perfet *infanta* (d'aquí el substantiu *niña*, que no fa sentit).

iv, 131-132. *Cat.*: «Aquesta vella pietat e pahor que ve de piatat, revocadora en tepms sdevenidor, era rústica e no aprovada, e durà tant com Saturnus regnà» (15r). *Cast.*: «Aquesta vieja piedat he mi[e]do que [...] de piedad, revocadera en tiempo avenidero, *agora* rrústica e non aprovada, e *dura* tanto quanto Saturnus *reyna*» (14v-15r). El primer error, *agora*, resulta o bé d'una mala lectura del català *era* (imperfet de *ser*), o d'un error ja en el manuscrit català (*era* > *ara*); d'altra banda, el traductor no ha entès que *dura* i *regna* són perfets i els ha confós amb presents, que és la solució —incongruent— que ha adoptat.

x, 33-38. *Cat.*: «Jo fuy comoguda per aquella dolor; comoguda fuy, e alta veu jo cridé: 'Theseu! Jo cridé fort: 'Theseu, malehit, en qual loch tu fuigs? Torna e gira la nau envers mi. Aquella no ha tot lo seu nombre.' Jo deya aquestes coses, e allò qui fallia a la veu jo ho complia ab plant, e batiments foren mesclats ab les mies làgrames» (39v). *Cast.*: «Yo fuy comovida por aquella dolor; somovida fuy, *en otra voz* yo llamé fuerte: 'Theseu, *mal dicho* ¿a qual lugar tu fuyes? Torna e vuelve la nao contra mi, ca aquella non ha todo su *nonbre*'. Yo decía aquestas cosas e aquello que yo fallecía a la voz, yo lo complía con llanto, e con golpes fueron mesclados con las mis lágrimas» (30v). L'element clau és la confusió del cat. *nombre* 'quantitat' amb la paraula castellana homògrafa *nombre* 'nom', al qual cal afegir la traducció de *e alta veu* per *en otra voz*, probablement a causa d'un error de còpia en el seu exemplar català (*alta* convertit en *altra*).

xvi, 21-27. *Cat.*: «Aquesta guiant mi, he fetes del ribatge de Troya duptoses vies per les amples mars ab la nau que féu Farahó. Aquella Venus ha donat a mi plaments aures e vents suaus, e no és meravella, car ella, qui nasqué en la mar, ha senyoria en aquella. Jo prech que ella stigue ferma e, axí com me à ajudat en lo scalfament de la mar, me ajut en l'escalfament de la mia amor e adugue aquests meus delits als seus ports. Nós havem açí aportades flames de amor e no les hi havem trobades» (58v). *Cast.*: «E aquesta giando a mí, he fechos de la ribera de Troya dubdosas carreras por las anchas mares con la nao que fizo Faraón. Aquella Venus ha dado a mi plazientes *averes* e vientos quedos, et non es maravilla, ca ella, que nació en la mar, ha señoría en aquella. Yo ruego que ella esté firme e, así como ella me ha ayudado en el escalentamiento del mi amor, trayga aquestos mis deleytes a los sus puertos. Nos avemos aquí traydas flamas de amor, mas non las avemos y traydas» (44v). *averes* sembla un error per mala lectura del català *aures*, o per l'error *aures* > *auers* en el manuscrit català.

sobre els personatges que protagonitzen l'epístola, els castellans, tot i essent idèntics, són més complets perquè es tanquen sempre amb la *intentio auctoris*, que n'orienta moralment la lectura i que és absent de la versió catalana. *A priori* no podem saber si un text afegeix o l'altre elimina aquest element, però també aquí hi ha una opció millor que l'altra, que no es pot desvincular del problema de les gloses, tal com s'explica més avall.¹⁷ Ara bé, el més singular d'aquest manuscrit de la versió castellana és el massiu aparat de gloses en castellà que n'omplen els marges, i que es relacionen rigorosament amb els *lemmata* del text gràcies a un sistema de crides alfabètiques.

Les gloses marginals del manuscrit de Sevilla són el reflex parcial de l'aparat acadèmic que acompanya els textos dels poetes antics en els manuscrits medievals. Parcial, perquè de les diverses tipologies de glossa marginal o interlinear s'ha operat una selecció que ha deixat fora les gloses més estrictament gramaticals (prosòdiques, lèxiques, morfològiques i sintàctiques) i que ha concentrat l'aparat informatiu en dues grans categories: d'una banda, hi trobem gloses que identifiquen personatges mitològics i en resumeixen els fets, situen ciutats i accidents geogràfics i aclareixen al lector les al·lusions a costums i tradicions antics per dotar el text de suport contextual; d'altra banda, hi abunden les gloses que supleixen, completen o contextualitzen les argumentacions epistolars dels personatges (sovint introduïdes amb les fórmules «es a saber», «casi que diga», «responde a», «podría dezir», etc.) i que subratllen la intenció o la naturalesa retòrica de les seves afirmacions («esto dize por escarnio», per exemple).¹⁸ Hi tenen una certa presència les remissions internes (a una altra epístola o a una altra glossa) i són, en canvi, molt escasses les gloses adduint autoritats o llocs paral·lels (gairebé sempre el mateix Ovidi). Ja veurem que l'exclusió de les gloses gramaticals no és tan absoluta. Però això no afecta els marges del manuscrit sevillà sinó la traducció catalana d'Ovidi i els mètodes del seu autor. Per tal que el lector es pugui fer càrrec de la diversa tipologia de les gloses castellanes, en transcriu una tria segons les categories establertes més amunt.

17. En relació al manuscrit català de París, afegiré només que el manuscrit castellà s'obre amb una taula inicial de les epístoles, en la qual es reproduïxen parcialment els *accessus* (ff. 2r-3v).

18. És clar que les tipologies que he establert, basades en la funció, no són estanques, i que moltes gloses es poden adscriure a més d'una categoria. Schwarz (1977), Hexter (1986: 30-33) i Reynolds (1996: 28-33) aborden els problemes de categorització de les gloses als *auctores*.

(a) Identificació

Costumbre era antiguamente que aquel que era más acostado a sangre cerrava los ojos [a] aquel que moría (I, 101-102, 5v).

Viento es dicho aquel que sopla fuertemente; oratge, aquel que sopla quedo (II, 101-102, 35, 6v).

Ejeu fue padre de Theseu, e Theseu, padre de Demofon. E Ejeu se afogó en la mar quando vido venir la nao de Theseu con velas negras, e después fue fecho dios de la mar. E pone Ejeu por su padre Nectuno, que es dios de la mar (II, 37-38, 6v).

Esto dize por los saçerdotes de Bacus, que está çerca Troya en el valle de Yda, las quales saçerdotesas sacrificaron de noche, e quando avían bien bevido tocavan los tanborettes (IV, 47-48, 13v).

Theseu, por consejo de Adriana, levó un gran copo de estopa e de pez, e, quando el Minotauro lo quiso tomar, él gelo lançó en la boca, e, mientras que él gelo arrencava de los dientes, él lo mató con la maça (IV, 115-116, 14v).

Apollo demandó a Casandra que yugiese con ella e darle ýa a saber las cosas avenideras. Ella non lo quiso, por que Apollo fizo que non fuese creýda de cosa. E aquella muchas vegadas avía dicho a Hoenone que Paris tomaría a Elena e dexaría a Hoenone (V, 113-114, 17v).

Nota que Venus ovo dos fijos, uno de leal matrimonio, es a saber Eneas, que ovo de An[ch]ixe, e otro de non leal matrimonio, es a saber Cupido, diessa de amor, que ovo de Mares (VII, 31-32, 21v).

Antiguamente los subçesores avían las ymágenes de sus predeçesores delante, en las quales eran escritas la proezas que avían fechas, por que, quando alguno guardava la ymagen de su padre e de su tío, era provocado a fazer proezas porque le pareciese (VIII, 3, 24v).

Esperança es de bien que es avenidero, como [miedo] es de mal. E a las vegadas es mayor la esperança quel miedo, e así el miedo es vençido por la esperança. A vegadas es el contrario, e aquella ora la esperança es vençida por el miedo (IX, 42, 27v).

Quando Ércoles ovo muerto el león, cubrió de su cuero el escudo, el qual escudo Yolante levava en el costado (IX, 111-112, 28v).

Quemavan [en]tonçes hachas, así como agora queman çirios (XIV, 9, 47v).

Quando Menalao partió de su casa, dexó mayordomo e guardador a Paris, e Paris dixo a Menalao: «¿Cómo será sy yo quiero fazer una cosa e Elena non querrá?» Dixo

Menalao: «Yo le diré que tu seas en lugar de nos», e Paris entrepetó las palabras en otro entendimiento (xvi, 303-304, 46v).

Cestos [*sc.* Cèix] fue marido de Alciones, el qual, demientra que [...] Febus en la ysla de Caro, [se a]fogó. E quando lo sopo ella, que avía vista en sueños la ymajen de su marido asý muerto, por grant dolor fue mudada en have de su nonbre, e semejante su marido (xviii, 81-82, 52v).

Los de Tiros son pueblos de la tierra de Feniçia, do Dido e los navegantes de aquella tierra han consideración de su viento a la Orça Mayor, es a saber, a las estrellas llamadas Elicón e Aritón (xviii, 149, 53v).

Actehón vido a Diana despojada e ella, yrada, mudólo en çieruo (xx, 105-106, 59v).

(b) Argumentació

Aquesto es el petaño: «Demofon...» (ii, 146-148, 8v).

Prueba aquí que agora lo puede mejor fazer que otra vegada (iv, 109, 14v).

Dicho es de suso, e faze argumento que mejor deve ella corromper Ypólito (iv, 165-166, 15v).

Es a saber, que él faga en tal manera que yo aya ansia de amor (vii, 34, 21v).

Casy que digua, daño faze a ty aquesto que fazes, porque yo he marido. (viii, 8, 24v).

Asý como mi padre fizo por cobrar Elena (viii, 23-24, 24v).

Dize umilde, ca Yolante era bárvara e cativa e umilde (ix, 12, 27r).

Aquí ha una color de retórica que ha nombre preocupación, quando dize que non rrecuenta e rrecuéntalo (ix, 49, 27v).

Fabla por manera de escarnio (ix, v. 104, 28v).

Aquí fabla maravillándose (ix, 133-134, 29r).

Podría dezir alguno: «¿Cómo podiste subir?» Responde (x, 27, 30v).

«¡O lecho! dos avemos, et cetera». Fabla con el lecho (x, 56, 30v).

Puédesse continuar asý: «Yo escrivo a ty e la mi epístola es nueva, e por eso non deve aver en ella alguna tacha, pero si la mi letra [...]» (xi, 3, 32v).

Pone comparación abta (xi, 77, 33v).

Ovidio usa mucho una figura que se faze quando ome pone lo que es primero por lo que se sigue, así como aquí, ca si la nao de Jasón non fuese con él venida, Medea non avría conoçido aqueste (xii, 9-10, 35r).

Aquestas palabras se pueden mejor entender de lo que va delante, quando dize: «Non será algunt enemigo de Medea», et cetera. *Menos quel mi coraje*, ca mayor mal entendi[o] a fazer dentro en mi coraje que yo non digo. E se puede entender aquesto que se sigue, es a saber, que te ruego e suplico de boca, mas non de corazón, el qual tengo amargo, sobervioso e grueso contra ty (xii, 185-186, 37v).

Ella faze cuestión e responde: «Sý». Ay una color de rretórica que ha nombre signa (xii, 209-210, 38v).

Alega otra razón (xiii, 55-56, 39r).

Recuenta las onores que serán fechas a Elena quando yrá por Troya (xvi, 333-334, 46v).

Aquesto se deve leer preguntando (xvii, 7-11, 47v).

E otra cosa non puede fazer. Responde aquesto que dixo Paris: «Pues por buena razón amó a ty Teseu» (xvii, 26, 47v).

Casi que diga: si a ty consiento, mejor lo faré por la tu belleza que por los tus dones (xvii, 69-70, 48v).

Quiere provar Elena que ellos entramos se deven amar, e dize «Amor non es cierta», et cetera (xvii, 193, 50r).

Agora induze a su proposición los enxemplos, e dize que, semejantemente como los otros dexaron las sus enamoradas e tu dexaste la tuya, asy te farías de mý (xvii, 199, 50r).

Enderesça sus palabras a la trasmontana o aquilón, que todo es uno. E aquilón ha boz de másculo, e asý se ha la trasmontana en latýn, que le dizen bórea (xviii, 37, 51v).

Puédese leer ynterrogando (xx, 230, 61v).

(c) Text i autoritats

Algunos han aquestos viesos, otros non, e deven seer puestos al començamiento de la letra (v, 1-2, 16r).

Virgilio, en el libro de Eneas, escribe las tenpestades que sufrió Eneas quando partió de Troya (vii, 53, 22r).

Asý como solían fazer los enamorados segunt Ovidio, que dize: «*Verba das [sic] omnis amans*» [*Rem. am.* 95], ‘Palabras de engaño dize todo amante’. Mas esto verdat era (xvii, 98, 52v).

Si m'he estès en l'exemplificació és només per mostrar la varietat dels materials i les diverses maneres com les gloses es poden relacionar amb el text (no són les úniques; he obviat exemples de restitucions o aclariments no marcats per fórmules introductòries perquè són poc il·lustratius sense el text que comenten). Un cop ens n'hem fet càrrec, la pregunta és automàtica: es tracta d'unes gloses privatives de la versió castellana (o fins i tot d'aquest manuscrit en particular), o bé és una versió al castellà d'aquelles gloses de Guillem Nicolau, que haurien acompanyat el text de l'original català que va fer servir el traductor castellà anònim?

Al meu parer, hi ha prou indicis per afirmar que, efectivament, som davant una traducció de les gloses catalanes que acompanyaven el text català de les *Heroides*. Aquests indicis són de dos tipus. D'una banda, tenim els indicis interns derivats de qüestions textuais i de transmissió, de les característiques lingüístiques de les gloses i de les remissions a referents culturals o literaris catalans; de l'altra, indicis externs, com ara els rastres que les gloses testimoniades pel manuscrit de Sevilla poden haver deixat en autors catalans que sabem que han conegut o usat la versió catalana de les *Heroides*, adquireixen, com veurem, valor probatori.

3. UNA TRADUCCIÓ DE GLOSSES CATALANES

L'únic indicatiu clar relacionat amb la transmissió dels textos és just a la darrera frase del text, on, d'acord amb la totalitat de la tradició medieval de l'obra, s'interromp l'epístola de Cídipe a Aconci: «quos vereor paucos ne velit esse mihi» (XXI, 14). La versió castellana presenta l'equivalent exacte d'aquest vers («los quales yo temo que ella quiera que sean pocos a mí», [62r]), idèntic com és previsible al text català del manuscrit de París, que, tanmateix, presenta una aparent amplificació: «los quals jo tem que ella vulla que sien poch a mi, ço és, que muyre tost» (86v). És clar que som davant la integració d'una glossa al text. Que no era una intervenció casual d'un copista ho demostra l'existència d'aquesta glossa en manuscrits llatins («idest ne in breui moriat»). I també el fet que al manuscrit castellà hi ha exactament la mateixa glossa marginal: «es a saber, que yo muera ayña» (62r). En algun moment de la transmissió del text català, un copista va integrar al text una de les gloses marginals del seu exemplar (i tant li fa si la còpia resultant era glossada o no). El manuscrit de París és un dels descendents d'aquest error de còpia, del qual necessàriament estava exempt el manuscrit que va

donar origen a la versió castellana. I que van existir manuscrits catalans sense aquesta addició ho demostra un testimoni documental de 1424, on es registren unes *Heroides* amb l'*explicit* «Vulla que sien poch a mi» (Badia 1993: 55).

Els arguments lingüístics es concreten en la presència de catalanismes a les glosses. No ignoro que la identificació d'elements lingüístics de dependència catalana inequívoca és problemàtica, i que molts elements lèxics i usos semàntics d'aparença catalana tenen carta de naturalesa en castellà o, tot i essent possibles catalanismes, estan documentats en el castellà literari de la baixa edat mitjana. Ara bé, en el cas que ens ocupa tenim alguns catalanismes flagrants i, sobretot, una tal acumulació de mots, sentits, usos i expressions explicables per una font catalana, i en general rars o totalment aliens al castellà, que només es pot concloure que som davant la traducció d'un original català. Per exemple, són catalanismes lèxics i semàntics evidents l'ús del verb *guardar* en el sentit de 'mirar', exclusiu del català (i de l'occità i l'italià) i, en canvi, desconegut del castellà («yo guardava a ty tanto como pude»), el substantiu *esdevinedor* ('esdevenidor'), els adjectius *despojada* amb el sentit de 'nua' i *acostado* amb el sentit d'acostat, proper', així com la recurrència de la construcció impersonal amb *ome*, corresponent al català *hom* («dize el omne que un mal non viene solo», «non sueña ome», «quando ome nada»), la perífrasi *aver nonbre* («Gigio fue un rey de la casa del qual fue uno que *avía nonbre* [...], que con uno que *avía nonbre* Cadino fue a Tebas»), la conjunció final *por tal que* regint subjuntiu («Por tal que mejor pudieses judgar de las sus fermosuras», «por tal que non faga enojo al furto de su huespe»), la conjunció concessiva *ya sea que* o *ya se sea que* (corresponent al català *jatsia, jatsesia*), la locució *yo todo solo*, l'ús insòlit de *salir a la carrera* («quando salías a mí a la carrera»; també a la traducció del text, «salirán a ty a carrera»), molts casos de concordança del participi en construccions passives amb l'auxiliar *ser* («son estadas tornadas»), l'ús de *colgar en* amb el sentit de 'dependre de' («ca la mi salud cuelga en la suya»), etc. En aquest context, la presència de mots més o menys documentats en castellà, però d'ús corrent en català, apunta necessàriament cap a una única direcció (així, el substantiu *tamborettes*, també usat en el cos del text traduint el català *tamborets*, l'adjectiu *enbriagas*, els verbs *caldre*, *adobar* i *guarir*, els participis *comovida* o *removida*, etc.).

Els indicis lingüístics adquireixen més valor si ens fixem en una curiosa casuística que afecta la relació del text amb les glosses. Algunes glosses incorporen una citació del text: o del text que expliquen, o del text d'una altra epístola que s'aporta com a complement contextual de les argumentacions d'un personatge determinat, com passa

de manera sistemàtica en l'epístola d'Helena a Paris (xvii), on almenys tretze glosses són d'aquest tipus. En principi, se suposaria que el text citat a la glossa ha de seguir el text del lloc corresponent de la versió castellana. Però no sempre és el cas. Al contrari, hi ha casos de no coincidència que demostren que les glosses no s'han executat sobre el text castellà, sinó sobre un altre text que versemblantment és la versió catalana original, com mostren els exemples següents.

iv, 120. *Llat.*: «nec tanto mater pignore tuta fuit». *Cat.*: «Ne per tal fill [com] tu est [ta] mare fou segura» (14v). *Cast.*: «Nin por tal fijo Tamara fue segura» (14v). *Glossa*: «'E por tal fijo tu madre fue segura'. Deviéralo seer, ca mayor amor suele aver entre marido e muger, asý como aquestos non lo heran quando engendraron a Ypólito» (14v). [Mentre que la versió castellana del text presenta un error atribuïble al traductor, ja comentat més amunt, la glossa no té l'error; la lliçó correcta *tu madre* ha de derivar forçosament d'un altre text, possiblement català.]

xiii, 131. *Llat.*: «Quid petitur tanto nisi turpis adultera bello?» *Cat.*: «Què demenats vosaltres grechs ab tan gran batalla, sinó la lege adúltera?» (53r) *Cast.*: «¿Qué demandades vosotros griegos con tan grand batalla, sy non la malvada adúltera?» (40v) *Glossa*: «Ffea era por adulterio e hermosa en persona» (40v). [Si bé el traductor del text ha optat per un sinònim que subratlli el sentit moral de l'adjectiu *lege* («letja»), a l'hora de traduir la glossa ho ha fet amb l'equivalent literal *fea*.]

xvii, 67-68, amb remissió a xvi, 337-338: *Llat.*: «Dona pater fratresque et cum genetrice sorores / Iliadesque omnes totaque Troia dabit». *Cat.*: «Mon pare e ma mare, e mos germans e mes germanes, e totes les dones de Troya e tota Troya daran a tu dons» (62v-63r). *Cast.*: «Mi padre e mi madre e mis hermanos e hermanas e todas las mugieres de Troya e toda Troya darán a ti dones» (47r). *Glossa*: «Que los dones que prometes. Responde a lo que dixo Paris: 'Mi padre e mi madre e mis ermanos e ermanas e todas las dueñas de Troya e toda Troya darán a ty dones'» (48v). [Aquest cas es pot reduir a la sinonímia *mugieres / dueñas*, que, si bé pot ser fàcilment atribuïble als copistes, té la particularitat que el text de la glossa (*dueñas*) s'acosta més al *dones* de l'original català.]

xvii, 75, amb remissió a xvi, 27: *Llat.*: «Attulimus flammis, non hic invenimus, illas». *Cat.*: «Nós havem açí aportades flames de amor e no les hi havem trobades. E aquestes són stades a mi causa de tan longa via» (58v). *Cast.*: «Nos avemos aquí traydas flamas de amor, mas non las avemos hi traydas. Aquestas han seydo causa de tan luenga carrera» (44v). *Glossa*: «Más amo a ty por los males que por mí as sofrido que non porque amas a mí. E rresponde aquesto que Paris dixo: 'Nos avemos [traydas flamas de amor e [...] avemos falladas.

Aquestas son estadas causa de tan luenga vía'» (48v). [La primera variant no és rellevant perquè és un error probablement de còpia (el segon *traydas* en comptes de l'equivalent de *trobades*, probablement *falladas*). En canvi, la segona és més interessant perquè, com en el cas anterior, el text citat a la glossa es manté més a prop, sintàcticament i lèxicament, de la versió catalana (noteu especialment *son estadas / són stades vs. han seydo*, i la coincidència *via / vía vs. carrera*).]

xvii, 157-158, amb remissió a xvi, 299-300: *Llat.* «Sed tibi et hoc suadet rebus, non voce, maritus, / neve sui furtis hospitis obstet, abest». *Cat.* «Emperò ton marit amonesta tu de fet, no de paraules, que fasses ço que jo deman, lo qual és d'aquí partit per ço que no fassa nosa al furt de son hoste» (62r). *Cast.* «Enpero tu marido amonestó a ty de fecho e non de palabras que fagas lo que yo demando, el qual es de aquí partido por tal que non faga nuzimiento al furto de su huesped» (46v). *Glossa:* «Responde a lo que dixo Paris: 'Tu marido es de aquí partido por tal que non faga enojo al furto de su huespe'. Semeja a ty que por eso se dende fuese que nos diese lugar, e non es aquesta la rrazón, ca por causa legítima es ausente» (49v). [La glossa és idèntica en tot a la lectura comuna dels textos català i castellà, llevat del substantiu *enojo*, que clarament no depèn del text de la versió castellana i es podria explicar pel català.]

xx, 126: *Llat.*: «dicere nec possum, quid minus ipse velim». *Cat.*: «e no pusch declarar qual de aquestes dues coses volria menys» (83v). *Cast.*: «E non puedo declarar qual destas dos cosas valdrían menos» (60r). *Glossa:* «Ca non querría la una nin la otra» (60r). [L'error de traducció que presenta el text castellà (*valdrían*), que podria haver estat induït per un error d'un copista català (*valria* per *volria*), no ha afectat la glossa, que manté, amb independència del text castellà, la lliçó bona *querria*.]

El darrer argument intern és de caràcter cultural, i està contingut en una glossa a xx, 28 (*llat.* «sollertem tu me, crede, puella, facis», *cat.* «Creu-me tu que tu as fet mi enginyós» [81v], *cast.* «cré[e]me que tu as fecho a mí engeñoso» [58v]) en què s'adueix una doble autoritat a propòsit de l'amor i l'enginy:

«*Fac tantum incipias, sponte diserta eris*». Quiere dezir 'comiença el exercicio de amar, luego ende serás sutil'. Por aquesto dize el Cerverí que «amor dobla el engenio» (58v).

La primera autoritat és ovidiana (*Ars am.*, I, 610, amb la variant àmpliament testimoniada *incipias* per *cupias* i l'error *diserta* per *disertus*) i apareix en manuscrits llatins de les *Heroides* glossant el mateix vers. Els mateixos manuscrits glossen l'adjectiu *sollertem* amb els sinònims *acutum*, *sapientem*, que expliquen la traducció «enginyós»

i, probablement, l'adjectiu «sotil» de la glossa castellana (versemblantment traduïnt el català «subtil»), i és la relació de causa i efecte entre la pràctica de l'amor i el millorament intel·lectual que va dur el glossador a aduir una prestigiosa autoritat de la tradició poètica local. Efectivament, els versos 12-13 de la cançó «De pena'n mal e de mal en martire» (113) de Cerverí de Girona fan exactament: «Ffolh! tu no pots ses amor far ne dire / mots prims ni clars, qu'amor doble l'angeny» (Riquer 1947: 319).¹⁹

Com he apuntat, els indicis externs són probatoris i es concentren en el *Tirant lo Blanc*, l'únic text quatrecentista en què s'ha demostrat la utilització de la traducció catalana de les *Heroides*. I s'hi ha usat d'una manera —assimilant literalment el text, sotmès a variacions de més o menys abast— que permet aïllar molt exactament on comença i on acaba l'ús de la font.²⁰ En alguns casos, Joanot Martorell ha sotmès el text ovidià a alguna mena d'*amplificatio* que, almenys en tres ocasions, coincideix exactament amb el text de la glossa castellana, i que només pot voler dir una cosa: que Martorell treballava sobre un manuscrit glossat de les *Heroides* catalanes i que ocasionalment va assumir text i glossa en la prosa del *Tirant*. Els tres llocs identificats són els següents.²¹

Al capítol 178, un llarg parlament de Tirant adreçat a Abdal·là Salomó recull diversos passatges de l'epístola de Leandre a Hero. Vegeu-ne un fragment: «Yo, donzelles, no sé qual és major dolor. Consellau-me vosaltres, d'ésser lunny o prop del que més ame. *La sperança de la senyora princessa, ara que la tinch prop, m'escalfa per la flama qui m crema, mas aquest foch mou a mi sovint a làgremes de pena*. E lo qui stà lunny, encara que tinga molta sperança, no l'escalfa tant la sperança com la flama, e, per consegüent, la pena és més simpla e més larga, e lo qui és més prop crema més fort» (ed. Hauf 1990: I, 424; edito en cursiva els fragments corresponents a les *Heroides*). El text ovidià corresponent, en versió catalana, fa així: «Jo no sé si amaria més ésser remogut lunny de tot lo món e haver de lunny *la sperança de la mia dona, que ara, com*

19. Com ha fet notar Miriam Cabré (1999: 32 i 74), la cançó es conserva únicament en el cançoner català Vega-Aguiló (Biblioteca de Catalunya, mss. 7 i 8). El fet que sigui l'única peça de Cerverí d'aquest cançoner, i els rastres evidents que ha deixat en cançons d'Andreu Febrer i de Jordi de Sant Jordi (i potser d'Ausiàs March, cf. «dobl'm l'enginy per contemplar amor» a II, 38), fan pensar que devia ser una cançó famosa. Prou famosa perquè el glossador (o fins i tot un copista) l'agermanés amb Ovidi a l'hora d'il·lustrar els efectes benèfics de l'amor sobre l'enginy de l'enamorat.

20. Pujol (1997 i 2002a: 87-141) descriu les tècniques imitatives de Martorell i el seu ús de l'Ovidi epistolar.

21. Probablement no són els únics. L'estat de conservació del manuscrit sevillà, juntament amb el fet que he treballat sobre còpies microfotogràfiques, no permeten llegir ni tan sols parcialment les glosses d'alguns folis.

ella és pus prop e m'escalfa per la flama pus acostada a mi, e he tots temps la sperança e no la cosa. Jo tench quaix ab la mia mà ço que am, tan pocha distància ha entre nós. Ha mesquí! *Aquest acostament mou mi sovén làgremes de penes*» (XVIII, 175-180) (74r).²² Ara bé, la glossa al passatge del manuscrit de Sevilla no solament dona compte de la segona part del fragment del *Tirant*, sinó que, en fer explícita la *questio* subjacent al passatge ovidià, explica també que Tirant s'adreça a les donzelles plantejant el seu problema en forma de qüestió: «Así que paresçe que quiere fazer una qüestión: *qual ha mayor pena entre aquel que es lueñe de su amiga o aquel que es çerca*; nin el uno nin el otro non la puede aver, mas están en esperança. *Aquel que es lueñe ha más luenga esperança e por conseq[ue]nte más luenga pena, e aquel que es más çerca que[ma] más fuerte*» (54r).²³

El segon exemple és al capítol 214. El parlament de Plaerdemavida que l'enceta incorpora un parell de frases de l'epístola XIV (Hipermestra a Linceu) i una de la XIX (Leandre a Hero). De les dues frases de l'epístola d'Hipermestra, una (XIV, 49) té un evident caràcter sentenciós («Mas yo veig que temor e pietat contrasten als cruels ardiments» [ed. Hauf 1990 I: 471], pràcticament idèntica al text de l'Ovidi català [75v]), i crec que és aquest caràcter el que atreu també dues sentències més, però aquesta vegada provinents de les glosses a uns versos una mica anteriors de la mateixa lletra: «E no sab la senyoria vostra que après de peccar se segueix penedir? [...] E per ço se diu en la nostra terra hun exemple vullgar: 'qui és piadós e puix se penit, no deu ésser piadós dit'» (ed. Hauf 1990: I, 471-472). Compareu amb «Ca después pecando [corregir de pecado?] se sigue repenitir» (*ad* XIV, 13-14 [41v]) i «Quier dezir que si alguno es piadoso e después se repiente, que non deve seer piadoso dicho» (*ad* XIV, 16 [41v]).²⁴

22. Cf. el text de la versió castellana: «Yo non sé si amaría más [seer] removido lueñe [...] la esperança de la mi muger, que agora [...] es más çerca e más caliente por la flama más acostada [a mí] [...] la esperança e non la cosa. Yo tengo casy con la mi mano lo que amo, tan poca distancia y a entre nos. ¡A mesquino! Aqueste mi acostamiento mueve a mí a menudo lágrimas de penas» (54r).

23. La influència de les *questioni d'amore* del *Filocolo* de Boccaccio que vaig postular en un altre lloc per a aquest passatge (Pujol 1999: 184) se sobreposa, doncs, a una font molt més concreta.

24. En aquest darrer cas, noteu de passada que la rima *penit / dit* només té sentit en català, i que justament la versió castellana, en el seu literalisme, la malmet. El passatge glossat (XIV, 13-16) fa així en la versió catalana: «Emperò ell no porà fer que diguen que jo, qui muyr, me pineda. No deu ésser dita piadosa aquella qui pesa com hom és stada penidint. [...] si Danaus e les mies cruels germanes del fet scelerós que an fet. Aquesta fahena de penedir sollen los fets cruels seguir» (54v). La llacuna és també al text castellà (cf. el text llatí del v. 15: «Paeniteat sceleris Danaum saevasque sorores»).

Acabem: la lamentació de la reina Maragdina al capítol 319 assumeix molt intel·ligentment dos breus passatges gairebé contigus de l'epístola d'Ariadna (x, 37-38 i 45-46), entrelaçats amb una glossa al primer passatge que, al seu torn, ha estat lleument amplificada: «*Com ja yo no pogués cridar ni plànyer, lamentant la mia fort desventura, plorava, per ço que si no hoijen la mia veu sentissen lo plor. Què podien fer més los meus hulls, sinó que plorassen, puix no·ls podien veure? E lo que·m fallia a la veu, aumentava en plant e batiments, mesclant·ho tot ensemps amb les mies làgrimes*» (ed. Hauf 1990: II, 675). Llegim tot seguit el text ovidià, amb les glosses corresponents (disposades, com en el manuscrit, amb reclams alfabètics):

Jo deyia aquestes coses, e allò qui fallia a la veu jo ho complia ab plant^f, e batiments foren mesclats^d ab les mies làgrames. [...] Ja eres tolt als meus vulls tant^h que no·t podia veure, e ladonchs ploré tant, que les mies làgrames e galtes foren fetes flaques per la dolor ans que·m lexàs de plorar. *Quina altra cosa podian fer los meus vulls sinó que plorassen tu, pus no podian veure les tues veles?* (39v)

^c *Quando non podia fablar, llorava, por tal que si non me oyeses la boz oyeses el lloro.*

^d Mientras que yo llorava yo me fería.

^h Yo guardava a ty tanto como pude, e después que non te pude veer ¿qué otra cosa quedava que fiziese sy non llorar? (30v)

Un cop mostrades totes les evidències internes i externes, la reconstrucció més versemblant és la següent. Entre els anys 1389 i 1390, el capellà reial Guillem Nicolau va executar una traducció que, tal com manifesta en la carta tramesa a la reina Violant, va completar amb un aparat de glosses marginals, tot i que no hem conservat cap testimoni del text català glossat. Això no vol dir que no n'hagin existit: sembla clar que la versió castellana anònima es va executar sobre un manuscrit d'aquesta versió glossada, que també era la versió que tenia Joanot Martorell a la seva taula de treball. És també del tot plausible que la versió castellana es fes en dues fases: una primera de traducció del text, prescindint de les glosses marginals, que haurien estat traslladades en un segon temps pel mateix traductor —o una altra persona—, amb mínimes diferències de criteri que el van portar a traslladar molt més literalment (de vegades gairebé a transliterar) les glosses que no pas el text. El manuscrit de la Colombina és l'únic supervivent d'aquest estat textual. Proposo, per tant, identificar les glosses del testimoni únic de les *Heroides* castellanques anònimes amb una versió castellana de les executades per Guillem Nicolau entre 1389 i 1390.

Queda per explicar per què els testimonis catalans no tenen glosses. Una possible explicació és que el text s'hagués divulgat en una doble versió, amb glosses i sense, i que la tradició catalana que ha sobreviscut testimoniï la versió sense glossar. Contra aquesta interpretació es pot objectar el fet que la reina, el 1390, urgia Nicolau a acabar la feina i enviar-li el text amb la glossa, que és el que devia fer, i, de fet, la invalida la sola presència d'una glossa interpolada just al final del text, com s'ha comentat a l'apartat 3. L'altra explicació possible és que el text es va divulgar amb les glosses, però que en algunes còpies manuscrites se'n va prescindir, o per voluntat de qui confeccionava el llibre, o perquè es va deixar la còpia de les glosses per a un segon moment que no va arribar mai. Aquest podria ser el cas del manuscrit de París, si volem donar algun valor no estrictament decoratiu a la impaginació: una caixa d'escriptura de dimensions limitades, amb uns marges (alternativament el dret i l'esquerre, i l'inferior) especialment generosos, que semblen fets expressament per acollir les glosses. Però tendeixo a creure que no és una supressió atzarosa, sinó voluntària si tenim en compte una altra particularitat que afecta el text, i que s'ha al·ludit més amunt: l'absència de la *intentio auctoris* dels *accessus* a totes les lletres catalanes, contrastant amb el sistematisme amb què apareix a la versió castellana. Absència o, més exactament, supressió, que es demostra fàcilment comparant les versions catalana i castellana dels *accessus* amb la seva font llatina, de la qual m'ocupo amb més detall a l'apartat següent. Vegeu només aquest exemple:

Adriana fo filla del rey Minos, rey de Cret, qui tramès Androgeu, fill del déu de Athenes, hon havia studi; al qual Androgeu aquells de Athenes havents enveja quant los vençia en sciència o en cavalleria, gitaren-lo per una torra, a venjança del qual Minos vench ha la ciutat de Athenes e pres-la. Entretant, la muller de Minos jagué ab un toro, e d'aquell agué lo Minotaur. E despuys Minos demanà aytal trahut a aquells de Athenes, que a la fi de tres anys li donassen ·ix· hòmens que fossen devorats per lo Minotaur. Los de Athenes gitaren sorts qui hi iria. La terça sort caygué sobre Theseu, fill del rey de Athenes, qui per ajuda de Adriana oucís lo Minotaur, e puys en lo ribatge de la isla de Chia, quant se'n tornava, jaquí ella sola, del qual loch tramet a ell aquesta letra.

(38r i v)

Adriana fue fija del rey Minos, rey de Cret, que enbió a Entrogeu, fijo del dios de Athenas, en do avía estudio; al qual Endrogeu aquellos de Athenas aviendo envidia quando los vençía en çiençia o en cavallería, echáronlo por una torre, a vengança del qual Minos vino a la çibdat de Athenas et tomóla. Entretanto, la muger de Minos yoguo con un toro, e de aquel ovo el Minotauro.

E después Minos demandó atal tributo [a] aquellos de Athenas, que a la fin de tres años le diesen nueve omes que fuesen destruydos o devorados por el Minotauro. Los de Athenas echaron suertes quién yría. La terçera suerte cayó sobre Theseu, fijo del rey de Athenas, que por ayuda de Adriana mató el Minotauro, [e] después en el ribatje de la ysla de Cía, quando se tornava, dexó a ella sola, del qual lugar enbió a él aquesta letra. La intención suya es de complañirse de la sola deslealtad de Theseu. Entención del actor es reprehender a ella de loco amor, locamente amó a estraño.

(29v-30r)

Minos rex Crete misit Androgeum filium suum Athenas, in quibus *regebantur scole* [erat studium]. Cui Athenienses invidentes a quadam turri precipitaverunt. Ad ulcionem cuius Minos venit Athenas et Athenienses debellavit. Sed interim uxor sua concubuit cum tauro *et peperit Minotauro* [et ex eo peperit M.]. Quod Minos recognoscens talem tributum peciit ab Atheniensibus, ut in fine trium annorum *novena* [novem] corpora hominum mitterent *ad opus Minotauri* [que a Minotauro devorarentur]. Athenienses vero sorte *eligebant illos, qui mittebantur* [eligerunt quis iret]. Tercia sors *accidit Theseo* [cecidit super Theseum], qui auxilio Adriagne Minotaurum interfecit. Postea eam in littore Chie insule dum repatriaret *reliquit* [solam dereliquit], a qua insula [a quo loco] mittit ei hanc epistulam, in qua intencio ipsius est conqueri de infidelitate Thesei. Intencio auctoris est reprehendere eam a stulto amore, [stulte enim amavit quia extraneum].

(Engelbrecht 2003 : II, 25-26, amb les variants que expliquen els textos romànics)²⁵

La supressió podria haver estat motivada per la voluntat de llevar al text, juntament amb l'aparat gramatical, l'orientació genèricament moral en benefici d'una lectura més estrictament literària. Parlaria a favor d'aquesta hipòtesi el fet que l'epístola XI (de Cànaçe a Macareu) sí que conserva el paràgraf dedicat a la *intencio auctoris*, com un residu d'un element que havia estat present en totes les lletres.²⁶ L'explicació pot semblar anacrònica, més pròpia de nocions literàries modernes que no pas medievals. Però no ho és si llevem a «literari» valors relatius a l'autonomia estètica del text i ens

25. Faig notar de passada que Juan Rodríguez del Padrón llegia un text llatí diferent, més pròxim a l'editat per Engelbrecht. La lliçó errada «fill del déu de Athenes» que comparteix la versió castellana ha de derivar d'un error textual llatí, per conversió de *suum* en *dei* o alguna altra forma flexiva de *deus*. La correcció òbvia és «fill seu, a Athenes».

26. «Entenció és del actor de rependre e hòmens e fembres de amor no leguda per Cànaçe e Machareu, qui eren germans e-s mesclaren carnalment» (42r i v). En relació a l'*accessus* llatí, el text català amplia la censura als dos germans. Cf. el text llatí: «Intencio auctoris est reprehendere ipsam ab illicito amore, quia fratrem dilexit» (Engelbrecht 2003: II, 26).

cenyim al que aquestes lletres podien representar per als lectors medievals: models de retòrica epistolar i de prosa sentimental en un context literari de fascinació per les històries elegíiques de les heroïnes ovidianes. Només cal veure com les feia servir Joanot Martorell. O com les imitaven Joan Roís de Corella i Juan Rodríguez del Padrón.

4. LA TRADUCCIÓ COM A GLOSSA

Com la traducció del text ovidià, les glosses marginals de Guillem Nicolau requereixen una edició. Però abans, o simultàniament, requereixen també la seva identificació en manuscrits ovidians glossats que, al mateix temps, poden aportar-nos informació preciosa sobre el procés de traducció. No oblidem que un traductor és un glossador i que la incorporació de glosses, subsumides en el text o com a entitat textual separada, és una prolongació natural de la seva feina. El traductor es fa mitjancer i continuador d'una activitat acadèmica anterior, d'un determinat estat de fixació de les glosses que s'han anat dipositant en estrats successius damunt del text per tal de facilitar-ne la lectura. Al capdavall, un cop desvinculades de l'explicació del mestre de gramàtica i fixades en l'escriptura, esdevenen un sistema de signes que, a les interlínies i als marges, condueixen i orienten el lector i li permeten una comprensió més completa d'uns textos gramaticalment complexos, que són alhora elusius i al·lusius. Una traducció, doncs, és una explicació.²⁷ Per això en aquest darrer apartat vull apuntar simplement, com a suggeriment per a ulteriors recerques, algunes constatacions i reflexions sobre l'ús que Nicolau fa de les glosses com a base per a una identificació d'aquestes glosses amb alguna tradició acadèmica concreta, per a l'edició crítica de les *Heroides* catalanes i per a la comprensió dels mecanismes que regeixen la prosa literària de la baixa edat mitjana.

Al començament d'aquest article he escrit que la traducció de les *Heroides* de Rodríguez del Padrón es titulava *Bursario* de manera impròpia, perquè l'*incipit* de

27. La definició dels lexicògrafs medievals és ben transparent: «translatio est expositio sententie per aliam linguam» (Pujol 2002b: 10-17). Partint del cas concret de la versió del *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti, el treball de Lluch (2004), fonamental com a model de metodologia, raona la importància de la identificació de les glosses usades pels traductors i aplica aquest coneixement a la reconstrucció de l'original, a la comprensió dels mètodes de traducció i a l'edició de les traduccions medievals.

l'únic manuscrit que la conserva és ben transparent: «Aquí comiençan las Epistolas de Ovidio» (Saquero & Suárez 1984: 65). De fet, tota especulació sobre el sentit i la raó d'aquest títol impropí que prescindeixi de la tradició medieval de comentari d'Ovidi resulta estèril. I és aquí on trobarem una de les fonts que han donat origen a l'aparat acadèmic que, en graus diferents, presenten les traduccions de Nicolau i de Rodríguez del Padrón: els *Bursarii Ovidianorum* de Guillem d'Orléans. D'aquest Guillem no se'n sap pràcticament res, sinó que estava actiu cap a 1200 a Orléans, una ciutat amb escoles de prestigi que ja havien donat, al llarg dels segles XI i XII, altres comentadors de clàssics en les persones d'Hilari, Fulc i, sobretot, Arnulf d'Orléans. L'obra és un compendi de glosses a totes les obres d'Ovidi (*Heroides*, *Amores*, *Ars amatoria*, *Remedia amoris*, *Fasti*, *Metamorphoseon*, *Tristia* i *Ex Ponto*), precedit per un breu pròleg justificant el títol. Les glosses a cada obra són precedides per un *accessus* (en el cas de les *Metamorfosis* també per una *vita Ovidii*) i dues obres, les *Heroides* i les *Metamorfosis*, tenen *accessus* particulars per a cada unitat textual (les epístoles i els llibres, respectivament). Els *Bursarii* van tenir una vida independent, com a comentari a Ovidi, però de seguida van saltar també als marges i a les interlínies dels manuscrits ovidians de la baixa edat mitjana, on es van barrejar amb glosses que s'havien anat sedimentant al llarg dels segles anteriors i on van dotar els textos d'*accessus* i altres materials complementaris.²⁸ Amb tota evidència, Rodríguez del Padrón va treballar amb els *Bursarii*, no sé si com a comentari independent o, més probablement, ja integrats en un aparat marginal. Com que les *Heroides* són la primera obra comentada, l'autor castellà va traduir no solament l'*accessus* al text que traduïa, sinó també el pròleg general sobre el sentit del títol, que, si bé feia sentit a l'original (un compendi d'explicacions diverses de passatges difícils, com en una bossa [*bursa*] hi ha molts replecs; o bé un repositori de coses que cal conservar a la memòria, com en una bossa), no en fa prologant les epístoles ovidianes i, a més, indueix a confusió quan llegim que «este tratado es llamado por su semejable propiedad Bursario» (Suárez & González 1984: 65). I una simple comparació amb el text de Guillem d'Orléans mostra com la versió castellana n'aprofita els *accessus* particulars.²⁹

28. Tot i que alguns extractes dels *Bursarii* eren coneguts des del treball d'Alton i Wormell (1960-61: 67-68 i 70-76), la primera presentació sistemàtica de l'obra és la de Shooner (1981), que n'identifica l'autor, en reproduïx fragments i estableix un primer cens de manuscrits del comentari i de manuscrits ovidians que han fet ús dels *accessus* i les glosses de Guillem d'Orléans. Una nova breu presentació dels manuscrits conservats a Engelbrecht (1991), que ha estudiat i editat la totalitat del comentari (Engelbrecht 2003, d'on prenc totes les citacions del text).

29. Engelbrecht (2003) reproduïx en els seus aparats els *accessus* de Rodríguez del Padrón, però no entra a estudiar l'ús de les glosses a la traducció.

El punt de partida de la traducció catalana de Guillem Nicolau és el mateix. Com s'ha pogut comprovar amb l'exemple de més amunt, els *accessus* catalans tradueixen amb tota evidència els llatins de Guillem d'Orléans. Admès això, voldria dedicar aquests darrers paràgrafs a mostrar simplement dues coses: que, previsiblement, algunes de les glosses de Nicolau tradueixen glosses de Guillem d'Orléans (però també d'altres alienes als *Bursarii*), i, sobretot, que les solucions adoptades per Nicolau a l'hora de traduir s'expliquen contínuament per glosses, dels *Bursarii* o d'altra procedència, testimoniades en manuscrits llatins de les *Heroides*.

El nombre de glosses marginals provinents dels *Bursarii* és limitat, per diverses raons: l'escassetat de glosses del mestre d'Orléans a algunes epístoles, el caràcter molt gramatical del comentari (sintaxi, sinònims, figures) i el fet que, en incorporar-se als marges dels manuscrits d'un text amb tradició de comentari escolar, s'han substituït o reescrit moltes glosses. Tanmateix, n'hi ha rastres evidents, sobretot en l'epístola XVII (Helena a Paris):

II, 42. *Mystica sacra*, ·i· sacra significancia. Vel *mystica*, ·i· figurativa. Quadam enim figurativa representatione deferentur faces ante sponsum et sponsam. Sicut enim faces sibi ad invicem mutuunt lucem, ita reciproca debet esse viri et sponse dilectio.

(Engelbrecht 2003: II, 14)

Por figurativa representación eran traídas fachas encendidas antiguamente en los matrimonios [...]

(6v)

XVII, 17. *Si non est ficto*. Ad hoc respondet, quod Paris dixerat: *Non vultu cetera duro, perlege, sed forme conveniente tue*.

(Engelbrecht 2003: II, 32)

Responde a questo Elena que Paris dixo: «Non leas las otras cosas con cara dura».

(47v)

XVII, 23. *An quia vim nobis*. Ad hoc respondet, quod Paris dixerat: *Arsit merito, qui noverat omnia Theseus et visa es tanto digna rapina viro*.

(Engelbrecht 2003: II, 32)

E otra cosa non puede fazer. Responde a questo que dixo Paris: «Pues por buena razón amó a ty Teseu».

(47v)

xvii, 43. *At peccent alie. Ad hoc, quod dixerat: Lis est cum forma magna pudicitie.*

(Engelbrecht 2003: ii, 32)

Que son castas. Responde aquesto que Paris dize: «e grant contraste ha fermosura e castidat».

(48r)

És clar, però, que l'abundància de glosses marginals de Nicolau descarta els *Bursarii* com a font única. L'evidència que algunes d'aquestes glosses tenen correspondència en glosses marginals o interlinears testimoniades en manuscrits llatins tardans de les *Heroides*³⁰ dibuixa ja el tipus de manuscrit que ha servit de model al traductor: un text llatí acompanyat d'un aparat escolar constituït pels *accessus* dels *Bursarii* i per glosses d'origen divers —inclòs el comentari de Guillem d'Orléans. Aquesta tipologia de manuscrit sol presentar, *accessus* a part, tres tipus de glossa ben diferenciats: d'una banda, glosses informatives situades al marge (del tipus de les glosses castellanes exemplificades a l'apartat 2a); de l'altra, glosses interlinears, majoritàriament lèxiques o que supleixen elements gramaticals el·líptics o sobreentesos, i glosses marginals de caràcter gramatical, dedicades a restituir l'ordre lògic de la frase (del tipus «sic construe» i similars), a fer aclariments morfològics o a parafrasejar, completar o interpretar el sentit del text.³¹ Si deixem de banda les glosses informatives i les interpretatives, susceptibles d'alimentar el tipus de glossa marginal que redacta Guillem Nicolau, la resta constitueix una autèntica guia de lectura per al traductor, fins al punt que es pot afirmar sense equivocar-se gaire que la traducció catalana de les *Heroides* és el resultat d'haver traduït literalment tant el text d'Ovidi com les glosses lèxiques interlinears, amb la guia segura de les glosses sintàctiques. Els cinc exemples que ofereixo tot seguit, limitats a la primera epístola, només poden ser un tast d'un tema que depassa l'abast d'aquest article, però crec que la comparació entre la traducció catalana i el text llatí, que presento amb glosses interlinears procedents de dos

30. El manuscrit parisenc citat a la nota 32 en proporciona nombrosos exemples. Cf. només aquests dos casos: i, 101: «La muerte guarda orden ca quien primero nasce primero muere» (5v), «Fata dicunt ire secundum ordinem quando qui prius nascitur prius moritur». i, 102: «Costunbre era antiguamente que aquel que era más acostado a sangre cerrava los ojos [a] aquel que moría» (5v), «Erat autem mos apud antiquos quod propinquior genere claudebat oculos morientis».

31. Per a la tipologia de les glosses acadèmiques, vegeu la bibliografia citada a la nota 18.

manuscrits ovidians del segle XIII, demostra a bastament el que s'acaba d'afirmar.³² Em limito, per tant, a algunes remarques generals. L'exemple (i) il·lustra molt bé tant el recurs directe del traductor als sinònims amb què s'ha glossat el lèxic ovidià (així, *lento* > *tardo* > «tardant», *at tamen* > *sed* > «mas», *ipse* > *personaliter* > «personalment», *utinam* > *vellem* > «volguera», *insanis* > *tempestuosus* > «tempestuoses», *tardos* > *longos* > «lonchs», *spatiosam* > *longam* > «longua») com l'aprofitament de les restitucions d'elements implícits (*epistulam* > «letra», *uxor* > «muller tua», *precii* > «proesa», *quare si esset obrutus* > «car, si ho fos», *a meo viro* > «de tu», *noctis tedium* > «l'anuch de la nit»). Forneix molts casos dels mateixos fenòmens l'exemple (iii), especialment vv. 45-46, i val la pena notar de manera singular les amplificacions dels exemples (iv) (*moram faciendi, quod non redis* > «de la tua trigua, que no véns», *in qua parte orbis* > «en qual partida del món», *durus ad modum ferri* > «dur axí com a ferre»), (v) (*peregrine mulieris* > «de alguna dona estranya», *alie puelle que diligis* > «a aquella que tu ames», *talis modo que nescit nisi parare lanas* > «qui no sap alre fer sinó obrar de lana») i (vi) (*propter annos* > «per los anys», *refugium et auxilium* > «refugi e ajuda»). D'altra banda, les glosses sintàctiques procedents dels *Bursarii* expliquen clarament la construcció i el sentit atorgat al segon vers de (ii) o la construcció dels versos afectats de (iii) o (vi).

(i) I, 1-10

Ulixes, jo, Penelope, muller tua, tramet a tu, tardant, aquesta letra. Prech-te que no m rescribes res, mas que vingues personalment tu, qui seràs letra consolatòria a mi. Certes, Troya, odiosa a les dones gregues, és desguastada e a penes Príam, rey de Troya, no és stat de tan gran proesa, ne tota Troya. Volguera que quant aquell adúlter Paris anà en Grècia ab lo seu navili fos offeguat en les aygües tempestuoses. Car, si ho fos, no aguera jagut freda en lo lit desert, ne desemparada de tu me complanyere dels dies qui se'n van lonchs, ne la tela penjable lassara les mans vídues a mi volent enganar l'anuch de la nit longua.

32. Per al text llatí, he partit de l'edició de Dörrie, però puntualment he assumit sense indicar-ho les lliçons que amb tota evidència presentava l'exemplar de Guillem Nicolau. Les glosses interlinears procedeixen fonamentalment del manuscrit París, Bibliothèque Nationale, lat. 7996; en algun cas s'han considerat també glosses procedents del manuscrit Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, ms. 2013 4°, que edito en negreta. He consignat en forma de nota al peu de cada exemple algunes glosses marginals procedents dels *Bursarii* (i en algun cas de l'esmentat manuscrit de París) per tal d'exemplificar la glossa de tipus sintàctic.

Hanc ^{epistulam} tua ^{uxor scilicet} Penelope lento ^{-i- tardo et indignanti repatriare} tibi mittit, Ulixē. ^o
 Nil ^{pro non} mihi rescribas ^{o marite}, at tamen ^{una est dictio -i- sed} ipse ^{in propria persona,}
 [personaliter] veni!
 Troia iacet ^{destructa} certe Danais ^{grecis} inuisa ^{propter moram} puellis: ^{suorum uxorum}
^{sed} vix ^{pro non} Priamus ^{rex troianus} tanti ^{precii scilicet et vigoris} totaque Troia fuit.*
 O utinam ^{vellem} tum ^{in illo tempore} cum Lacedaemona ^{castrum grece / Greciam} classe ^{cum}
 [petebat,
 obrutus ^{submersus} insanis ^{tempestuosus} esset adulter ^{Paris qui adulterus erat cum Helena} aquis! ^{ab}
^{quare si esset obrutus} Non ego deserto iacuissem frigida lecto,
 nec quererer tardos ^{longos} ire relicta ^{a meo viro} dies,
 nec mihi quaerenti spatiosam ^{longam} fallere noctem ^{noctis tedium}
 lassaret ^{fatigaret} viduas ^{propter me viduam} pendula ^{in pendulo sita} tela manus.

*sed *vix*, quia *Priamus fuit tanti* precii scilicet et vigoris (*Bursarii*).

(ii) I, 35-36

e com de la una part Exilles tenia les seues tendes e Ulixes de la altra, e Hèctor, [fort e] alegre, spaordí los cavalls de Axiles aquí tremesos per abeurar.

illic ^{in alia parte} Aeacides, ^{Achilles, de genere Eaci} illic tendebat ^{sua tentoria ponebat} Ulixes,
 hic ^{in hoc loco} alacer ^{fortis / fortis et probus} missos ^{ad aquatum} terruit Hector equos.*

**Hic alacer*. Ita legendum est: *Hector alacer*, ·i· probus, *terrui hic*, ·i· in hoc loco, *equos*, Achillis scilicet, *missos* adaquatum (*Bursarii*). *Hector*, fortitudo troiana, *alacer*, probus et fortis, *terrui hic* obviacione sua *equos* scilicet grecorum *missos ad aquatum*, idest equos Achillis quos Patroclus eius armiger ducebat ad aquas (ms. París).³³

33. Faig notar la traducció literal d'*alacer* per «alegre», compartida amb Rodríguez del Padrón, contrastant amb el sentit d'«animós», 'fort' que donen els glossadors. La proposta de restitució de *fort e* en el text català prové de la coincidència entre la versió castellana i les glosses llatines. És un dels molts exemples de la utilitat de la tradició indirecta (en aquest cas el text castellà) i de les fonts llatines (en aquest cas, les glosses) per a l'establiment d'un text crític.

(iii) I, 45-52

Contínuament tremolaren los meus pits tro que tu stant vençador dien que est anat entre la companya amiga de Resus ab cavalls de Tràcia. Mas a mi què·m aprofite si Troya és enderrochada per los vostres braços, e què·m aprofite si allò és ara sol de terra qui fo palau del rey Príam e mur primerament, si stich tal qual stava durant Troya e mon marit és absent de mi, remoguda tota fi de retornar? Los murs de Troya enderrocats són en profit dels altres e dampnatge de mi sola stan, los quals lo vençador qui aquí habita [llaura] ab bous catius.

Usque ^{assidue} metu micuere ^{·i· tremuere} sinus, ^{pectora ·i· cor} dum victor ^{tu existens} amicum ^{amicabilem}
 dictus es Ismariis ^{tracensibus} isse per agmen ^{exercitum} equis. ^{cum}
 Sed mihi quid prodest vestris disiecta ^{destructa} lacertis
 Ilios ^{fortitudo Troie} et murus quod fuit esse solum, *
 si maneo, ^{ita dico} qualis ^{talis} Troia durante manebam,
 virque ^{meus / Ulixes} mihi dempto fine carendus abest? **
 Diruta ^{destructa} sunt aliis, ^{·i· ad dampnum meum} uni mihi Pergama restant,
 incola ^{habitor} captivo quae ^{pergama} bove victor arat.

**Sed michi quid.* Continua: Troia iacet, *sed quid prodest michi Ylios*, ·i· Troya ab Ylo rege dicta, *disiecta*, ·i· destructa, *vestris lacertis*, ·i· est Grecis quia Greci urantes erant, et *murus disiectus quid prodest michi*. [...] Vel: *quo*, ·i· quid, *quid prodest michi, si solum est ibi*, ·i· terra solida et ad culturam redacta, *quo*, ·i· est in quo loco, *murus fuit ante (Bursariū)*.

***Virque michi dempto fine carendus abest.* Ita legendum est: *Vir abest michi*, ·i· a me, carendus dempto fine, ·i· sine fine. Talis est sensus: quo carebo sine fine (*Burs.*). *dempto fine* idest sine termino, quare eius absentia non habet finem, idest quo carebo in perpetuum. (ms. París)

(iv) I, 57-58

Tu, vençador, est absent. No puch saber qual és la causa de la tua trigua, que no véns, o en qual partida del món tu stàs, dur axí com a ferre.

victor ^{propter Troiam debellatam} abes nec scire mihi, quae causa ^{occasio}
[morandi ^{moram faciendi quod non redis}
aut in quo ^{·i· in qua parte orbis peregrina} lateas ferreus ^{durus ad modum ferri} orbe, licet.

(v) I, 75-80

Dementre que jo penç folament aquestes coses he penç quanta és la luxúria vostra, e penç que pots ésser retengut per amor de alguna dona stranya, e per ventura recomptes a aquella que tu ames quant és rústica ta muller, qui no sap alre fer sinó obrar de lana. Yo sia enganada, que no vingue ço que jo pens, e aquest meu criminós pensament se'n vage en lo vent prim, e tu, qui as libertat de retornar, no vulles ésser absent de mi.

Haec ^{que sequitur} ego dum stulte meditor, quae ^{quanta} vestra libido est, ^{o vos homines}
esse peregrino ^{peregrine mulieris} captus amore potes. ^{tu *}
Forsitan ^{a casu} et narres, ^{alie puellae que diligis} quam sit tibi rustica ^{vilis et rudis} coniunx,
quae tantum lanas non sinat esse rudes. ^{scilicet talis modo que nescit nisi parare lanas}
Fallar ^{hoc credendo / neve eveniat quod timeo} et hoc crimen tenues ^{impalpabiles / subtiles}
[vanescat ^{eat vanum} in auras
neve ^{ut non} revertendi liber ^{immunis} abesse velis. ^{** ut velis redire}

**Que vestra libido est, esse peregrino captus amore potes.* Construe: *potes esse captus amore peregrino*, ·i· peregrine mulieris, *que libido*, ·i· cuiusmodi libido, *vestra est*, ·i· ad vos pertinet, o vos viri. Absentes enim alias soletis preferre uxoribus. (*Bursarii*)

** *Neve revertendi.* Ita legendum est: *Precor te ne tu liber revertendi*, ·i· liberam habens potestatem revertendi, *velis abesse.* (*Bursarii*)

(vi) I, 105-110

Laertes, axí com aquell inútil per los anys, no pot tenir lo regne enmig dels enamichs. A Thelamaco vendrà ara fort edat vivent ell, mas entretant devia ésser defesa per ajudes de son pare. No he jo forçes ab les quals puxe jo gitar del palau los enamichs. Tu vingues tost, refugi e ajuda als teus.

Sed neque ^{pro non} Laertes, ut qui ^{sicut ille} sit inutilis ^{propter annos} annis, * ad bellandum
 hostibus ^{inter hostes} in mediis regna tenere potest.
 Telemacho veniet, vivat modo, ^{·i· dum vivat} fortior aetas;
 nunc ^{in iuventute / in presenti} erat auxiliis illa ^{etas} tuenda ^{defendenda} patris.
 Nec ^{pro non} mihi sunt vires inimicos ^{hostes} pellere tectis; ^{a domibus}
 tu ^{·i· immo tu et cetera} citius venias, portus et ara ^{refugium et auxilium} tuis!

***Neve revertendi*. Ita legendum est: Precor *te ne tu liber revertendi*, ·i· liberam habens potestatem revertendi, *velis abesse*. (*Bursarii*)

5. FINAL

Crec que no calen més exemples. Com ha quedat demostrat, Guillem Nicolau va «glossar lo traslat» d'Ovidi, i podem llegir aquestes glosses en el manuscrit de la versió castellana de la Biblioteca Colombina. Però al mateix temps «traslladava lo glossat», perquè l'aparat acadèmic que acompanyava el seu manuscrit llatí de les *Heroides* era l'instrument —diria que l'únic— que li permetia desplegar el sentit el text ovidià i clarificar-lo per als lectors catalans en una prosa destinada a convertir-se en un model per als escriptors del segle XV. Estudiar aquests mecanismes de «microglossa» i traducció és fonamental i previ a qualsevol edició del text de les *Heroides* catalanes, i necessari per entendre el que lectors i escriptors quatrecentistes entenien per prosa catalana culta. El text s'ho mereix. I el seu traductor, també.

JOSEP PUJOL
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALTON, E. H. & D. E. W. WORMELL (1960-61) «Ovid in the Mediaeval Schoolroom», *Hermathena*, 94, pp. 21-38 i *Hermathena*, 95, pp. 67-82.
 BADIA, L. (1993) «Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana, amb notes sobre les traduccions de les *Heroides* i de les *Metamorfosis* al vulgar», dins *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*

- (Barcelona/València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana), pp. 39-71.
- BELLORINI, E. (1900) *Note sulle traduzioni italiane delle «Eroidi» d'Ovidio anteriori al Rinascimento*, Torí, Ermanno Loescher.
- BRANCAFORTE, B. (1990) *Las Metamorfosis y Las Heroidas de Ovidio en La General Estoria de Alfonso el Sabio*, Madison, The Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- BROWN MEECH, S. (1930) «Chaucer and an Italian Translation of the *Heroides*», *Publications of the Modern Language Association*, 45, pp. 110-128.
- CHAVY, P. (1988) *Traducteurs d'autrefois. Moyen Âge et Renaissance. Dictionnaire des traducteurs et de la littérature traduite en ancien et moyen français (842-1600)*, París / Ginebra, Champion / Slatkine.
- DOLZ I FERRER, E. (2005) «Juan Rodríguez del Padrón, Juan de Cervantes y Gonzalo de Medina. Apuntes biográficos», *LEMIR. Revista Electrónica sobre Literatura Española Medieval y Renacimiento*, 9 (<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista9/Dolz/Dolz.htm>)
- DÖRRIE, H. (1968) *Der heroische Brief. Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung*, Berlín, Walter de Gruyter.
- ed. (1971) *P. Ovidii Nasonis Epistulae Heroidum*, Berlín / Nova York, Walter de Gruyter.
- ENGELBRECHT, W. (1991) «*Bursarii Ovidianorum*—ein Ovid-Kommentar des Wilhelm von Orléans (um 1200)», *Mittellateinisches Jahrbuch*, 26, pp. 357-358.
- (2003) *Filologie in de Dertiende Eeuw: De Bursarii super Ovidios van Magister Willem van Orléans (fl. 1200 AD). Inleiding, editie en commentaar*, tesi doctoral, 2 vol., Olomouc, Palacky Universiteit.
- GARRIDO I VALLS, J.-D. (2002) «La traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi», *Faventia*, 24, pp. 37-53.
- HAUF, A., ed. (1990) *Joanot Martorell, Tirant lo Blanch*, 2 vols., València, Generalitat Valenciana.
- HEXTER, R. J. (1986) *Ovid and Medieval Schooling. Studies in Medieval School Commentaries on Ovid's Ars amatoria, Epistulae ex Ponto, and Epistulae Heroidum*, Munic, Arceo-Gesellschaft.
- (2002) «Ovid in the Middle Ages: Exile, Mythographer, and Lover», dins B. Weiden Boyd, ed., *Brill's Companion to Ovid*, Leiden/Boston/Colònia, Brill, pp. 413-442.

- IGLESIAS, J. A. (1996) «Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)», tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- IMPEY, O. T. (1980) «Ovid, Alfonso X, and Juan Rodríguez del Padrón», *Bulletin of Hispanic Studies*, 57, pp. 283-297.
- KNOX, P. E. (2002) «The *Heroides*: Elegiac Voices», dins B. Weiden Boyd, ed., *Brill's Companion to Ovid*, Leiden/Boston/Colònia, Brill, pp. 117-139.
- LUCAS, R. H., «Mediaeval French Translations of the Latin Classics to 1500», *Speculum*, 45, pp. 225-253.
- MADURELL, J. M. (1974) *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)*, Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs.
- MUNK OLSEN, B. (1982-89) *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*. 3 vols., París, Éditions du CNRS.
- (1995) «Ovide au Moyen-Âge (du IXe au XIIe siècle)» (1987), dins *La réception de la littérature classique au Moyen Âge (IXe-XIIe siècle). Choix d'articles publié par des collègues à l'occasion de son soixantième anniversaire*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press / Universitat de Copenhagen, pp. 71-98.
- PUJOL, J. (1997) «De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar. Sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 8, pp. 133-174.
- (1999) «Boccaccio al *Tirant lo Blanc*: les 'questioni d'amore' del *Filocolo* (IV 14-72)», dins S. Fortuño i T. Martínez, eds., *Actes del VIII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*, Castelló, Universitat Jaume I, vol. III, pp. 181-197.
- (2002a) *La memòria literària de Joanot Martorell: models i escriptura en el «Tirant lo Blanc»*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2002b) «Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV», *Quaderns. Revista de traducció*, 7, pp. 9-32.
- (2004) «El ámbito de la cultura catalana: Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV», dins F. Lafarga i L. Pegenaute, eds., *Historia de la traducción en España*, Salamanca, Ambos Mundos, pp. 623-650.
- REYNOLDS, S. (1996) *Medieval Reading. Grammar, Rhetoric and the Classical Text*, Cambridge, Cambridge University Press.
- RICHMOND, J. (2002) «Manuscript Traditions and the Transmission of Ovid's Works», dins B. Weiden Boyd, ed., *Brill's Companion to Ovid*, Leiden/Boston/Colònia, Brill, pp. 443-483.

- RICO, F. (1984) «Imágenes del Prerrenacimiento español: Joan Roís de Corella y la *Tragèdia de Caldesa*», dins F. Gewecke, ed., *Estudios de literatura española y francesa, siglos XVI y XVII: Homenaje a Horst Baader*, Frankfurt/Barcelona, Klaus Dieter Vervuert Verlag / Hogar del Libro, pp. 15-27.
- RIERA I SANS, J. (1989) «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», dins A. Ferrando, ed., *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*, vol. VIII: *Àrea 7: Història de la llengua*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 699-709.
- RIQUER, M. de, ed. (1947) *Obras completas del trovador Cerverí de Girona*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1907-21) *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, 2 vol., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SÁEZ GUILLÉN, J. F. (2002) *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Colombina de Sevilla*, 2 vols., Sevilla, Cabildo de la Catedral de Sevilla.
- SAQUERO SUÁREZ-SOMONTE, P. & T. GONZÁLEZ ROLÁN, eds. (1984) Juan Rodríguez del Padrón, *Bursario*, Madrid, Universidad Complutense.
- SCHWARZ, A. (1977) «Glossen als Texte», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 99, pp. 25-36.
- TARRANT, R. J. (1983) «Ovid», dins L. D. Reynolds, ed., *Text and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford, Oxford University Press, pp. 257-284.